

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Володимир Шевченко

●

ПЕТРО МОГИЛА І УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ XVII СТ.

Культура України XVII ст. має значний шерех видатних постатей, серед яких у першій половині століття яскраво виділяється київський митрополит, філософ, письменник і просвітник Петро Могила. Друга половина століття виділяє учня і послідовника П. Могили, провідника ідеї української державності, закладеної Б. Хмельницьким, чернігово-сіверського архієпископа, філософа, письменника і просвітника Лазаря Барановича. Якщо П. Могила ідейно готував ґрунт для зростання і збирання української потуги, що реалізувала себе в національно-визвольній війні, заснувавши козацьку республіку («Гетьманщину»), то Л. Баранович духовно зміцнював її підвалини, шукав способи її посилення на дорогах морально-світоглядного згуртування українського народу.

Але трапилось так, що і постать П. Могили, і особистість Л. Барановича надовго пішли у забуття після того, як наприкінці XVII ст. Київська митрополія і Чернігівська архієпископія потрапили під владу Московської патріархії. Книги П. Могили і Л. Барановича, за незначним винятком, були заборонені як такі, що не відповідали світоглядно-філософським засадам російського православ'я. Таке ставлення до них було одним із аспектів політики Російської імперії, скерованої на нищення історичної пам'яті та філософських засад української культури.

Тепер, коли немає в Україні політичних заборон щодо вивчення національної історії, вчені прагнуть різнобічно аналізувати українську культуру. Більше уваги стало приділятися і дослідженням філософської бази української культури, включенню її в сучасний соціокультурний процес. Серед видань 1997 р. вагомий внесок у виконання цього завдання робить книга В. М. Нічик, що висвітлює багатогранну просвітницьку, філософську та церковно-політичну діяльність П. Могили.

Варто відзначити, що авторка — Валерія Михайлівна Нічик народилась і виросла в с. Антонівці Варвинського району на Чернігівщині. Закінчивши філософський факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, працювала викладачем, але згодом свою професійну діяльність пов'язала з Інститутом філософії НАН України. Валерія Михайлівна — доктор філософських наук, професор, понад тридцять років досліджує історію української філософії, автор багатьох книжок і статей,

1 Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997. — 328 с. (Видавець — Український Центр духовної культури)

відомих в Україні і за рубежем. Вона добра вчителька, котра спрямувала на дорогу філософських шукань десятки здібних науковців.

Проте книга про творчість П. Могили відрізняється від усіх написаних нею раніше принциповими особливостями. Завдяки ним, праця цікава не тільки для професійних філософів, але й для істориків, політологів, педагогів, літераторів, релігієзнавців, словом, для усіх тих, хто прагне ґрунтовних знань про витоки й основи українського характеру, української культури й державності.

Спеціалістів-істориків, напевне, зацікавить викладена у «Вступі» методологія, якою користувалась В. М. Нічик. Вона — плід багаторічних досліджень авторки, концентрований виклад її досвіду як авторитетного вченого. Методологія, підкреслює В. М. Нічик, має принципове значення в дослідженнях, джерелознавчою базою яких «є історична пам'ятка, тобто певна виокремлена для детального культурно-світоглядного аналізу сукупність книжкових текстів» (с. 8). Методологія утворюється сукупністю принципів, у світлі яких сприймається історичне джерело. Але метод, зазначає В. М. Нічик, «створюється не до початку дослідження, не без ознайомлення з тим, що досліджується, а в його процесі» (там само). Через це результати вивчення, їх цінність та актуальність залежать як від наукової та загальнофілософської підготовки дослідника, так і від суспільних запитів доби.

Саме нова методологія, якою користується В. М. Нічик, дозволила їй глибоко і всебічно проаналізувати у творах П. Могили теми духовної єдності українського народу, його державності, громадянської спільності, морально-політичних і світоглядно-філософських засад всього українського суспільства. Розкриття цих тем ґрупується у три розділи книги, перший з яких має назву «Толерантність як передумова розбудови духовної єдності нації».

Виходячи з того, що найсуттєвіші риси світогляду П. Могили проявляються як релігійна толерантність, широкий екуменізм, любов до ближнього, милосердя, терплячість, В. М. Нічик підкреслює, що така, тобто гуманістична, орієнтація світогляду давала можливість митрополиту проводити високоморальну й гнучку політику як в інтересах православних, так і всіх суцільних в Україні, незалежно від конфесійної належності. Базу і суспільний ґрунт широкої толерантності утворює, з погляду просвітника, високоосвічений розум і закон — моральний та державний. «Могила, — підкреслює В. М. Нічик, — знав, що де закон, там і розум» (с. 46). Твердження, прямо скажемо, актуальне і в наші дні, плин яких нерідко насичений суперечностями між розумом і законами та навпаки.

Особливо, наголошує В. М. Нічик, митрополит наполягав на тому, що гармонія між законом і розумом у суспільстві можлива тоді, коли національна еліта всебічно працює заради піднесення культури народу. «Проте Могила не протиставляв еліту та простолюду як генетично й психологічно відмежовані одна від одної раси, не вважав, що еліта уособлює дух нації, а простолюди є лише її тілом, зануреним у сферу виключно матеріальних інтересів, як це згодом робив Донцов» (с. 69). Еліта, вважав просвітник, постійно змінюється і самооновлюється завдяки появі нових творчих, вольових і життєздатних груп, що витісняють стару еліту, котра втратила розуміння потреб свого народу, його віру, звичаї, мову тощо, внаслідок чого вона втратила і здатність бути рушійним чинником українського суспільства.

Використовуючи велику і на сьогодні ще належно не вивчену джерельну базу, численні історичні факти, В. М. Нічик у першому розділі своєї ґрунтовної праці переконливо доводить, що всі засновані П. Могилою суспільні інституції, очолюваний ним вчений гурток Києво-Печер-

ської лаври, численні одностайні серед козацької старшини і духовенства, викладачів Київського колеґіуму, його особиста невтомна літературно-просвітницька праця, скеровувались на об'єднання й згуртування українського народу. Тобто церковно-політична і духовно-творча діяльність митрополита, підкріплюючись трудами його сподвижників, була потужним націотворчим чинником.

Другий розділ книги — «Роздуми про; державу і церкву» — своєю назвою промовляє сам про себе. Він присвячений викладу досліджень В. М. Нічик питань появи «серед українського населення **тенденцій**, хоч і не завжди чітко усвідомлених, **до побудови власної держави**» (с. 96), а також тенденції до утворення в Україні власної православної церкви. Отже, цей розділ акцентує соціально-філософські аспекти поглядів П. Могили, котрі до нашого часу ніколи не вивчались.

Аналізуючи орієнтацію національною елітою всього українського народу, насамперед козацтва, на політичну й культурну консолідацію, В. М. Нічик зазначає, що така орієнтація спиралась на усвідомлення історичної спільності українців із Київською Руссю. Причому ця спільність сприймалась як міфологічний образ абсолютного начала в Україні державного життя. Передісторія Київської Русі не бралась до уваги і сприймалась як така, що не має зв'язку з історією України.

Спираючись на праці П. Могили, історичні документи й твори авторів XVI—XVIII ст., В. М. Нічик переконливо доводить, що міф про Київську Русь, як початок державності, заважав розумінню її як політичної реальності, що охоплювала різноманітні суцї в ній етносінації. Витворений українськими «книжниками» міф про «єдиний давньоруський народ» через це гальмував (і продовжує гальмувати) розвиток самосвідомості як українського, так і російського народів. Заодно В. М. Нічик аргументовано показує, що автори XVI—XVII ст. (С. Кленович, І. Верещинський, С. Пекалід, З. Копистенський та ін.) намагались підкреслити соціально-психологічні особливості українців, що виявлялись у своєрідності звичаїв, ремесел, навичок, вірувань тощо.

Усвідомлення української самобутності, вказує В. М. Нічик, вело до визнання неперевності історії України в державницькому, церковному та культурно-філософському вимірах, що проявилось у творах П. Могили, його попередників і наступників. Дослідниця у другій главі книги докладно розглядає, зокрема, погляди П. Могили на державу, її устрій, владу, якості «освіченого володаря» або «філософа на троні». Розробляючи концепцію «володаря-філософа», зазначає В. М. Нічик, видатний просвітник готував ґрунт для появи ідеї «Великого князівства Руського», котра в 1657—1658 рр. розглядалась гетьманом І. Виговським вже як реальний проект української державності.

Підкреслюється при цьому, що П. Могила співпрацював із Московією, але заклик І. Копинського повністю піддатись їй митрополит розцінив як політичну зраду. А коли родич І. Борецького натякнув йому на можливість поєднання української церкви з московською, то Могила відповів, що «за це належало б посадити його на палю» (С. 113).

Визначну роль П. Могила відіграв, як показано у праці В. М. Нічик, у вирішенні питань православно-церковного об'єднання України. Проявилось це в церковній реформі, упорядкуванні обрядів та літургії, розробці необхідної богослужбової літератури, зокрема «Требника» (1646 р.), що став значною подією в організації українського і світового православ'я. Книга показує, що П. Могила, реорганізуючи православну церкву в Україні, спирався на різнобічний досвід християнського гуманізму, набутий в Європі за доби Ренесансу та Реформації, але на-

самперед на національні потреби українського народу. Беручи до уваги складність соціокультурних і міжконфесійних процесів в Україні, утиски православ'я з боку католицизму, а українського народу — польськими магнатами, митрополит, зазначає В. М. Нічик, наголошує на пріоритеті в суспільному та церковному житті правди і закону, яким повинні були користись як правителі, так і піддані. Так проводилась вимога рівності громадян перед правом і на суді. Закон визнавався головною засадою раціонального державного і церковного та міжкофесійного порядку.

Звертає увагу В. М. Нічик і на те, що П. Могила наголошує на необхідності творчого, а не догматичного богослів'я. Загалом це відрізняло українське православне духовенство від московського. Українські православні ієрархи, передусім П. Могила, підкреслювали зверхність церковного переказу над Писанням. Митрополит, наголошує авторитетна дослідниця, вважав, що Писання не розповідає все про християнську віру. Багато властивих їй положень апостоли передали Церкві, котра зберегла їх у церковних переказах. Через це надане Церкві самим Святим Духом право тлумачити Писання стоїть вище самого Писання, а право тлумачити священні перекази апостолів — вище змісту цих переказів.

Антидогматичність в питаннях богослів'я П. Могили пояснюється своєрідністю тлумачення українськими православними ієрархами XVII ст. Церкви. Вона інтерпретувалась ними як «Духовна Україна», тобто як форма та вияв ідейної та звичаєвої спільності українського народу, загальний репрезентант його духовної культури. Проте, вказує В. М. Нічик, П. Могила відкидав домагання протестантизму зруйнувати авторитет церкви, визнаючи відповідні богословські принципи непорушними.

Прагнучи всіляко зміцнювати українство як православну єдність, П. Могила діяльно підтримує українську культуру і робить в неї особистий значний внесок. Він сприяє розвитку архітектури, заохочує книгодрукування, літературну справу, закладає школи, стоїть біля витоків першого в Україні і на землях східного слов'янства вищого навчального закладу — Києво-Могилянської Академії (1632 р.). Другий розділ книги В. М. Нічик докладно показує, що мету культурно-просвітницької діяльності П. Могила вбачав у реалізації соціальної справедливості й рівності людей. Висока освіта, моральне самоудосконалення, «нестяжання», доброзичливість, гуманна етика життя, служіння Вітчизні-Україні, — фундаментальні чесноти, котрі стояли в центрі просвітницьких турбот київського митрополита.

Логічно завершує книгу третій розділ, у якому в контексті культурно-світоглядного підходу розглядається така важлива тема філософії П. Могили, як співвідношення «Бог — Світ — Людина». Відзначимо, що аналіз цієї теми у згаданому контексті здійснюється вперше в історичних дослідженнях української філософії. Причому В. М. Нічик підкреслює, що теоретичне осмислення ідеї Бога в українській думці XVII ст. пов'язане не з вимогами аскетизму і зневаги до людини, що спостерігалось у попередні віки, а з обожненням людських якостей. Зокрема, Бог у творах П. Могили зображується сповненим «людинолюбного милосердя» та «безмірного людинолюбства». Він не тільки невидимий, неприступний, неосяжний, невимовний тощо, але і «всевладець», «художник», «хитрец», «творець» і «разумов Господь».

Розглядаючи концептуальні основи вчення про Світ у філософії П. Могили, дослідниця відзначає момент, який у теперішньому церковному релігієзнавстві здебільше замовчується. Йдеться про те, що в християнстві співіснують дві концепції світотворення. Згідно з однією, Бог створив Світ з «нічого», а згідно з іншою — Світ створений Богом «із

себе». Але у вченні про Світ П. Могили твердиться як про те, що все-сущє створене з «нічого», так і про те, що Світ складений із чотирьох стихій: вогню, повітря, води і землі. Все існуюче, навіть сам Христос, вважав митрополит, складається із зазначених вище стихій.

Бог же, з погляду мислителя, є непіддатна дослідженню вічність, котра поза часом, а тому непорушна і постійна. Світ, на відміну від Бога, мінливий, хиткий, плинний. Досліджуючи інтерпретацію П. Могилою співвідношення Бога і Світу, В. М. Нічик робить висновок про те, що в Україні XVII ст., як і на Заході Європи, зароджується розуміння руху як універсальної властивості світобуття. Стверджувалось переконання універсальності всього світобуття. Домінувало при цьому моральне ставлення до Світу, який вважався вельми корисним для людей, бо за своєю сутністю він добрий і прекрасний. Світ, гадалось, спеціально створений Богом-Вічністю для людей.

Людина у світі, зазначає В. М. Нічик, уявляється П. Могилою не тільки найдосконалішим божим творінням. Вона складна і багата властивостями, бо є внутрішня і зовнішня, духовна і тілесна, давня і нова. Людина завжди постає цілісною, а всі органи її тіла злагоджено взаємодіють. Щоб бути здоровою, людина мусить піклуватись про своє тіло. Проте однобічне задоволення потреб тіла здатне, з погляду П. Могили, перетворити людину в істоту пожадливу та непристойно-гріхполит вважав тих людей аморальними, навіть суспільно небезпечними, для яких «чрево ест богом» або «злото єсть богом». Подібних людей постійно переслідує хтивість, гризе хробак скорботи з приводу того, нібито у них мало скарбу та маєтностей. Заради нагромадження мертвих багатств вони прагнуть видерти для себе пожитки інших людей, кривдять сиріт і вдів, руйнують життя сусідів, виганяючи їх із власних домівок.

Одночасно П. Могила, вказує В. М. Нічик, проводив думку, за якою Святий Дух наділяє кожную людину певними «дарамми», але не однаковими. Через це зв'язки людей будуються за принципом «рівної нерівності», а це означає, що люди повинні ділитись своїм талантом з іншими людьми. Хто уникає спілкування з людьми, приховує і не розвиває свої здібності, той безплідно марнує власне життя.

Разом з тим світ і суспільне життя, зазначається в книжці, розумілись П. Могилою як театр або агон (змагання), де люди, конкуруючи між собою, грають свої ролі як актори. Дане сприйняття дійсності означало визнання того, що реальне людське життя здійснюється як вільний вияв людської творчості. Тільки вона робить людину радісною і щасливою. Причому без пріоритету раціонального начала, з погляду митрополита, суспільство полоняють чуттєві пристрасті, котрі прив'язують людей до світу зла.

Схиляючись до раціоналізму, вказує В. М. Нічик, просвітник одним із перших в Україні почав вивчати совість. Вона розумілась як «внутрішній регулятивний механізм морального самоконтролю, пов'язаного з усвідомленням людиною своєї цілковитої відповідальності за власні помисли, слова й вчинки» (с. 231). Вона нагадує людині про те, що єднає з природою її особистості, вказує людині на вибір вчинку. Особливо хвалив П. Могила працелюбство, бо «з лінощів завждання» (с. 237).

Авторка книги у її третьому розділі аналізує загалом значне коло людинознавчих питань, котрі розробляв П. Могила (виховання, стосунки батьків і дітей, сім'ї, шлюб тощо). Крім цього, протягом всього викладу дослідженого матеріалу В. М. Нічик з'ясовує особливості фор-

мування категорій української філософії XVII ст. Такий масштабний аналіз становлення понятійного апарату української філософії В. М. Нічик здійснила вперше в науковій літературі.

Зрозуміло, що наша рецензія не може охопити всі ті новації, що вигідно виділяють працю В. М. Нічик серед історико-філософських досліджень культури українського бароко. Загальний же рівень змісту книги дає підстави наполягати на тому, що В. М. Нічик не просто робить суттєвий внесок у висвітлення філософської культури України XVII ст. Книга за своєю методологією і методикою вирішення проблем, глибиною і шириною змісту є на сьогодні «філософським ключем», що відкриває чимало «замків» дверей, за якими упродовж трьох віків були міцно заховані українофагами скарби українського буття.

Отже, книжка В. М. Нічик відкрила принципово нову сторінку «Книги буття» української філософії, історії, політології, культури в цілому. Кожен, хто її прочитає, переконається в цьому особисто.

